

KIELI JA IHMINEN

—
URPO NIKANNE

VIRKAANASTUJAISESITELMÄ
ÅBO AKADEMISSA
18. LOKAKUUTA 2002

KIELI JA IHMINEN:
IHMINEN MONIPUOLISENA OLENTONA

Kielitieteessä on monia koulukuntia. Nämä koulukunnat eroavat toisistaan lähinnä sen perusteella, mikä niiden näkökulma kieleen on. Koulukunnilla voi olla myös metodologisia eroja: Pitääkö — ja sopiiko — käyttää formalismeja? Millaista aineistoa on lupa käyttää? Lisäksi käydään kipakoita keskusteluja kieliopin organisoitumisesta, erityisesti siitä, onko syytä olettaa autonominen syntaksi. Suomessa fennistiikalla on suuri vastuu teoreettisesta kielentutkimuksesta. Ja fennistillä, jos kellään, on vahva käsitys siitä, mikä on kielen syvin olemus. — Selvittäisinkin seuraavassa omia näkemyksiäni kielentutkimuksen tavoitteista ja perusteista. Tässä on pakko myös puhua kielentutkijan ihmiskuvasta.¹

Fennistiikassa on tapana perustella oman kielitieteellisen koulukunnan paremmuutta väittämällä, että oma koulukunta *ottaa ihmisen paremmin huomioon* kuin muut koulukunnat. Tämä väite saa erilaisia muotoja: voidaan esittää esimerkiksi, että kieliopin ja semantiikan formalisointi ei sovi, koska se johtaa mekaaniseen ihmiskuvaan. Syystä tai toisesta erityisesti ne kielitieteen koulukunnat, jotka keskittyvät sosiaaliseen vuorovaikutukseen, pitävät itseään muita ihmisläheisempiä. Näissä piireissä katsotaan toisinaan, että yksilön kielikykyyn keskittyvä tutkimus ei ota ihmiselle tärkeitä sosiaalisia asioita, esimerkiksi yhteisöä, vuorovaikutusta, moraalialia tai vastuukysymyksiä, riittävästi huomioon, ja perustuu sen takia kapeaan tai elämälle vieraaseen —

¹ Tämän kirjoituksen olen kääntänyt ja hieman muokannut ruotsinkielisestä virkaanastujaisesityksestäni *Språket och människan*, jonka esitin astuessani juhlallisesti Åbo Akademin oppiaineen finska språket med litteraturen professuuriin.

tai jopa moraalittomaan — kuvaan ihmisestä.

Ehkäpä syy juuri sosiaalisesti suuntautuneiden lähestymistapojen käsitykseen omasta ihmisläheisyydestään on se, että tiettyssä iässä — nuorena tai keski-iän kriisisä — moni tutkija innostuu yhteiskunnallisista asioista. Hän tuntee tarvetta olla kielentutkijana hyödyllinen yhteiskunnan osanen ja lunastaa näin paikkansa ihmisten sydämissä. Tällaiselle tutkijalle ihminen näyttäytyy ensi sijassa sosiaalisena olentona. Siksi hän katsoo, että ihmistä kunnioittavan kielentutkimuksen pitää ottaa kieleen sosiaalinen näkökulma.

Sosiaalinen näkökulma on tärkeä. Mutta yksinomaaisena se antaa ihmisestä kovin kapean ja yksipuolisen kuvan, koska ihminen on paljon enemmän kuin vain sosiaalinen olento. Ihmisluontoa paremmin ymmärtääkseen on laajennettava näkökulmaa.

Kieli on kyky (tai monien kykyjen yhdistelmä), joka kaikilla normaalisti kehittyneillä ihmisyksilöillä on. Kieli on kehittynyt ihmisten välinen viestimisjärjestelmä, ja ihmisen täytyy pystyä käyttämään kieltä ilmaistaakseen kaikenlaisia ihmiselämän puolia: kielellä esimerkiksi osoitetaan valtaa ja alistumista, kerrotaan tapahtumista, toiveista ja suunnitelmista, kerrotaan, millaisia aistimuksia, tuntemuksia ja tunteita koetaan, toivotaan tai pelätään. Jo viestintäfunktion tehokkuus edellyttää, että kieli pystyy sisältämään ja käsittelemään informaatiota paitsi sosiaalisista seikoista — sellaisista kuin valta — myös yksilön omista yksilöllisistä asioista, vaikkapa kivusta tai esteettisistä elämyksistä.

Ja vaikka kaikki ajatukset eivät ole kielellisiä, auttaa kieli ihmistä myös pohtimaan ja järjelemään asioita, vaikei hän niistä muille koskaan kertoisikaan. Vaikka tämä olisikin ihmisten välisen viestinnän johdannainen (kerron itselleni kuin olisin ulkopuolinen), se on silti kielen funktio eikä se ole

sosiaalinen vaan koskee ainoastaan yksilöä itseään.

Jotta ymmärtäisi kieltä ja ihmistä, ei vielä riitä, että ymmärtää, millaista informaatiota kieli voi sisältää ja käsitellä. On myös ymmärrettävä, miten ja millaisessa muodossa kieli informaation jäsentää ja käsittelee. Kielijärjestelmässä on siis paitsi funktionaalisia myös formaalisia ominaisuuksia ja rajoituksia.

KOGNITIIVINEN TIEDE
JA KIELENTUTKIMUS
IHMISTÄ KUVAAMASSA

Kielentutkimus voidaan nähdä osana kognitiotiedettä. Kognitiotieteen tavoitteena on päästä selville ihmisen sisäisestä elämästä, mentaalisisistä prosesseista ja erilaisista ihmisen kognitioon sisältyvistä järjestelmistä. Tavoitteena on ihmisen eri kognitiivisten osa-alueiden integroitu malli. Kognitiotiede voikin yhdistää kielen funktionaaliset ja formaaliset ominaisuudet mielekkäällä tavalla. — En halua sanoa, että kognitiivinen kielentutkimus on ainoa oikea tai järkevä tapa lähestyä kieltä. Se tarjoaa kuitenkin yhden tärkeän näkökulman ihmiseen ja hänen kieleensä.

Kognitiivinen kielentutkimus pyrkii selvittämään, mikä on kielen suhde muihin kognitiivisiin osa-alueisiin, esimerkiksi sosiaaliseen ja spatiaaliseen hahmotukseen, tunteisiin, kuuloon, näköön. Samalla kieli on pyrittävä kuvaamaan siten, että se vastaisi ihmisen sisäistä kielijärjestelmää.

Kieli on kiinnostava kognition osa, koska ihminen puhuu siitä, mitä hän näkee, kuulee ja tuntee. Hän puhuu myös ihmisuhteista ja paljosta muusta, mitä hän ymmärtää ja mitä hänellä on mielessään (vaikei hän sitä tietoisesti ymmärtäisikään). On selvää, että kielessä ei ole sanaa tai muuta ilmausta jokaiselle tunteelle, jokaiselle värielle, jokaiselle hajulle, jokaiselle spatiaa-

liselle muodolle tai kaikenmuotoisille ihmis-suhteille. Joka tapauksessa kieli pystyy silti välittämään jotain ihmisen sisäisestä elämästä ja siitä, kuinka yksilöt ymmärtävät ympäröivän maailman.

Professori Mauno Koski (1983) on tutkinut värien nimityksiä suomessa ja muissa itämerensuomalaisissa kielissä. Hän on osoittanut, että värien nimitykset eroavat lähisukukielissä ja tietyt värien nimet ovat käyneet läpi merkityksenmuutoksia. (Esimerkiksi karjalan *ruskie* tarkoittaa usein samaa kuin suomen *punainen*.) Kaikki kielet viittaavat kuitenkin samaan väriskaalaan, vaikka ne poimivatkin siitä hieman erilaisia osia omiin sanastoihinsa. Se, että ihminen näkee tietyt aallonpituudet väreinä, perustuu ihmisen biologiseen rakenteeseen. Sama koskee tietenkin myös niitä järjestelmiä, jotka hallitsevat ymmärrystämme (mielikuvaamme) esimerkiksi tunteista, hajuista, sosiaalisista suhteista ja spatiaalisista suhteista.

Kieli on siis tietyllä tavalla ihmisen kognitiivisen verkoston keskellä ja ulottaa lonkeronsa muiden kognitiivisten järjestelmien alueelle. Kukin kieli on koodi, jonka täytyy sisältää informaatiota suuresta osasta sitä kaikkea, mitä tapahtuu ihmisen mielessä. Näin ihmiset voivat kertoa toisilleen tunteistaan, ajatuksistaan ja muusta sellaisesta kohtuullisen ja riittävän tarkasti. Se, mikä on kulloinkin kohtuullista ja riittävää, riippuu tietysti kulttuurista ja muista käytännöllisistä ja usein tilannesidonnaisista tekijöistä.

Kielen kielioppi ei voi olla millainen vain — sillä on rajansa. Eri kielet eivät ole vain samanlaisia vaan myös hyvin samanlaisia: substantiiveja ja verbejä, pääsanoja ja määritteitä, sananvartaloita ja affikseja, lauseita ja lausekkeita, vokaaleja ja konsonantteja on maailman kielissä riippumatta kielisukulaisuudesta. Kaikissa kielissä ei ole kaikkia samoja sanaluokkia. Kaikissa

kielissä ei ole myöskään affikseja. Mutta jos kahdessa kielessä on samat sanaluokat tai jos kahdessa kielessä on affikseja, ei pelkästään sen perusteella voi päätellä näiden kielten sukulaisuudesta tai kontakteista mitään. Nämä seikat yksinkertaisesti kuuluvat siihen yhteiseen rakennussarjaan, joista ihmiskielten on omat kielioppinsa koottava.

Haluan tässä huomauttaa, että myös sosiaalisia seikkoja hallitsee suurelta osalta ihmisen perimä. Eri eläinlajeilla on tietty biologisesti periytynyt tapa käyttäytyä suhteessa toisiin saman lajin yksilöihin. Ihmisetkin hahmottavat sosiaaliset suhteet suurin piirtein samalla tavoin kulttuuri-eroista riippumatta. Tuskin on kulttuuria, jossa ei tunnettaisi sellaisia sosiaalisia suhteita kuin yksilö ja ryhmä, dominanssi yksilöiden ja ryhmien välillä, omat ja vieraat, ystävät ja viholliset. — Ihmisillä on erilaisia sosiaalisia järjestelmiä, samaan tapaan kuin on erilaisia kieliopillisia järjestelmiä. Nämä sosiaaliset järjestelmät ovat hyvin samantapaisia ja helposti verrattavia simpanssien, lähimpien sukulaistemme, sosiaalisten systeemien kanssa. Sen sijaan ihmiset käyttäytyvät melko eri lailla kuin esimerkiksi hirvet ja karhut, ja varsinkin eri tavalla kuin vaikkapa sammakot, hanhet ja silakat.

Voidaksemme siis paremmin ymmärtää kielen kieliopillisia ja semanttisia rajoituksia ja mahdollisuuksia on ihmisen biologinen perintö otettava huomioon. Se, että kielentutkija valitsee sosiaalisen näkökulman kieleen, ei tarkoita, että tämän voisi unohtaa. Jotta voisi tosiaan ymmärtää ihmisen sosiaalista käyttäytymistä, on ihminen nähtävä laajempaa biologista taustaa vasten.

VOIKO KIELENTUTKIMUKSEN AVULLA
PARANTAA IHMIÄ TAI YHTEISKUNTAA?

Kielitieteessä on koulukunta, joka kutsuu itseään »kriittiseksi lingvistiikaksi». Kriit-

tisen lingvistiikan ajatuksena on tutkia sellaisia kielen piirteitä ja kielellisiä ilmiöitä, jotka osoittavat ihmisten välisiä valtasuhteita. Tämä onkin tärkeä tutkimuskohde. Usein kuitenkin uskotaan, että mikäli voidaan näyttää, mitä kielellisiä keinoja vallankäytössä on, voidaan yhteiskunta tehdä tasa-arvoisemmaksi. Siihen uskon on vaikea yhtyä. Sitä mukaa kuin vallan kieltä opitaan tuntemaan, on helpompaa nähdä, missä tilanteissa ihminen käyttää valtaa ja miten sen hahmottaa. Näin voidaan paremmin ymmärtää ihmistä. Mutta valta ei häviä, vaikka se voidaan nähdä.

Usein uskotaan myös, että yhteiskuntaa voidaan muuttaa ja ihmistä jalostaa muuttamalla kieltä. — Itse uskon kuitenkin, että kieli on vain peili, joka osoittaa, millaisia ihmiset ovat. Kuva ei ole aina kaunis — mutta kuten Nikolai Gogol sanoo: ei pidä peiliä syyttää, jos naama on vino.

Olen (Nikanne, painossa) jonkin verran tutkinut joitain suomen konstruktioita, esimerkiksi sitä, jota kutsun instrumentin elatiiviksi. Instrumentin elatiivi on esimerkiksi lauseissa *Joskus tuli puukosta* ja *Mies sai kepitä mahaansa*.

Elatiivi (*puukosta*, *kepitä*) voi joissain konteksteissa ilmaista väkivaltaisen tilanteen: joku ihminen lyö toista ihmistä jollain välineellä nopeasti ja tarkoituksena vahingoittaa uhriaan. Jos sanotaan *Mies sai kepin mahaansa*, voidaan viitata tilanteeseen, jossa mies aivan sattumalta ja harmittomasti saa kepin mahaansa, eikä tilanteen edes tarvitse olla nopea. Mutta jos pannaan elatiivi *kepitä* tavallisen objektin *kepin* sijaan, puhutaan nopeasta väkivaltaisesta tilanteesta, jossa ihminen vahingoittaa toista.

On joukko konteksteja, joissa elatiivi täytyy tulkita instrumentin elatiiviksi. Esimerkiksi »ajan adverbiaali + verbi *tulla* + elatiivisijainen NP»: tämä konteksti on esimerkiksi lauseissa *Joskus tuli puukosta* ja

Eilen tuli nyrkistä. Eri konstruktioilla on erilaiset formaaliset rajoitukset tällaisille konteksteille. Predikaattiverbi voi olla rajoittunut muutamaankin yksittäiseen sanaan, instrumentin elatiivin kohdalla yleensä johonkin tai joihinkin verbeistä *saada*, *antaa*, *ottaa* tai *tulla*. Joillain konstruktioilla ei ole subjektia, esimerkiksi *Joskus tuli puukosta*. Joillain ei ole lainkaan objektia, vaikka verbi on transitiivinen, esimerkiksi *Opettaja antoi Villelle isän kädestä*. Selvittämällä konstruktioiden formaalisia ominaisuuksia syvällisesti ja pyrkimällä esittämään ne eksplisiittisesti voidaan osoittaa konstruktioiden välisiä suhteita ja nähdä, kuinka syvällä esimerkiksi juuri instrumentin elatiivi istuu suomen kieliopissa. Ja silloin opitaan taas jotain ihmisen luonteesta (ja suomalaisesta kulttuurista): elämässä on monia tilanteita, joissa tarvitaan kielellistä ilmausta väkivallalle. — En kuitenkaan usko, että ihminen tulee yhtään vähemmän väkivaltaiseksi, vaikka olisikin tietoinen väkivaltaisesta luonnostaan. Ehkä siitä on silti hyvä tietää ja tästä asiasta tutkijoiden muistuttaa, jotta ihminen ei tulisi aivan liian ylimieliseksi ja ylpeäksi itsestään. Ja sekini lienee liikaa toivottu.

Sivumennen sanoen konstruktioiden tutkimuksessa Åbo Akademiilla on tietyt perinteet. Professori Göran Karlsson on väitöskirjassaan (1957) tutkinut sellaisia ilmauksia kuin *olla nukuksissa*, *hereillä*, *juovuksissa*, *pistöksissa*, *upoksissa*, *vihoissaan* jne. Näissä ilmauksissa on kaikissa morfologinen muoto »substantiivivartalo + monikko + joko adessiivi- tai inessiivisija». Morfologian lisäksi Karlsson selvitteli myös ilmaustyyppien semantiikkaa ja osoitti, että suuri osa näistä ilmauksista merkitsee ohimenevää psyykkistä tai fyysistä tilaa. Esimerkiksi *ihastuksissaan*, *suutuksissaan*, *haltioissaan* ja *piruuksissaan* ilmaisevat ohimenevää psyykkistä tilaa ja *kumarruksissa*, *väännyksissä*, *riipuksissa* ja

niin edelleen ohimenevää fyysistä tilaa. — Jos näistä ilmauksista otetaan lähempään tarkasteluun ne, jotka ilmaisevat psyykkisiä tiloja, saadaan yksi näkökulma suomen kielen tapaan käsitellä tunteita.

Kielentutkimus ei voi muuttaa ihmistä paremmaksi tai huonommaksi. Se voi kuitenkin auttaa meitä näkemään, millaisia me ihmiset olemme. Uskon, että kielentutkimus antaa ihmisestä paremman ja selvemmän kuvan, kun me emme tutkimuksellamme edes yritä muuttaa ihmistä tai parantaa yhteiskuntaa. Tieteellisellä tutkimuksella ei voi olla muita tavoitteita kuin totuus.

IHMINEN JA IHMISTIEDE:
SYVÄSTI INHIMILLISET KYVYT

Vielä yksi asia: Kun me ihmistieteilijät yritämme löytää totuuden ihmisestä, meidän täytyy kyseenalaistaa monia itsestäänselvyyksiä. Otan nyt tässä esiin niistä yhden. Ihmiset uskovat olevansa erilaisia ja parempia kuin muut eläinlajit, koska meillä ihmisillä on tiettyjä tärkeitä ja arvokkaiksi koettuja ominaisuuksia. Tärkeimmät näistä ovat *kieli, äly* sekä *kyky erottaa oikea ja väärä*.

Voidaan helposti hyväksyä, että on eläimiä, joilla on lähes samanlaiset ruumiinosat kuin meillä: apinat näyttävät varsin samantapaisilta kuin ihmiset. Ja nykyään ei juuri kukaan esitä vastalauseita, kun sanotaan, että ihmiset ja apinat ovat geneettisesti lähellä toisiaan. Mutta kun kyse on kielestä, älystä ja moraalista, tehdään jyrkkä ero ihmisiin ja eläimiin. Ihminen on hyvin mustasukkainen näistä kolmesta hienosta ominaisuudesta.

Tiedetään, että älyä ei voi yksiselitteisesti määritellä tai mitata ja että eläinlajeja on mahdotonta panna kovin mielekkääseen älykkyyssjärjestykseen. On kuitenkin totta, että ihmisellä on parempi ja joustavampi ongelmanratkaisukyky kuin muilla eläimil-

lä. Tämä on antanut ihmiselle huomattavan kilpailuedun muita eläinlajeja vastaan. Ylivertainen kilpailukyky on tehnyt ihmisestä suurimman luonnonkatastrofin sen kuuluisan komeetan jälkeen, joka törmäsi maahan 65 miljoonaa vuotta sitten. On luonnollista, että kaikki eläinlajit käyttävät niitä kilpailuvalttejaan, joita niillä on — ja niin tekee myös ihminen. Me tiedämme, että ihmisen toiminnan ja lisääntymisen vuoksi muut eläinlajit kuolevat sukupuuttoon. Samalla ympäristö on vaarassa pilaantua sellaiseksi, ettei siinä voi ihmisenkään elää. Tieto ei silti ole pysäyttänyt tai edes jarruttanut älykstä ihmistä mitenkään merkittävästi. Äly tekee ihmisen samalla voimakkaaksi ja toivottomaksi.

Kieli ei ole kokonaan vain ihmisen ominaisuus. On osoitettu, että myös gorillat, orangit ja simpanssit voivat oppia jonkin verran kieltä. Ja esimerkiksi simpansseilla on viestintäkeinoja, jotka ovat symbolisia ja osin kulttuurisidonnaisia. Mutta ihmisen kieli on kuitenkin paljon tehokkaampi tapa viestiä kuin muiden eläinlajien viestintäjärjestelmät. Tämä on osaltaan johtanut parempaan biologiseen kilpailukykyyn — ja siitä asiasta olikin jo puhe. Kieli ei tee ihmistä muita eläimiä jalommaksi tai hienommaksi, se tekee ihmisen ainoastaan vahvemmaksi.

Mitä tulee ihmisen kykyyn erottaa oikea ja väärä, on kyse tietenkin ihmisen oikeasta ja väärästä. Ja on hieman liian helppoa olla tuomari omassa asiassaan. Ihmisen moraalit on kuitenkin kiinnostava tutkimuskohde kognitiiviselle tieteelle: Mistä ihmisen moraalit koostuu? Mikä on moraalin suhde muihin kognitiivisiin kykyihin, esimerkiksi sosiaaliseen hahmotukseen ja kieleen? Jotta näihin kysymyksiin voitaisiin mielekkäällä tavalla vastata, tarvitaan formaalinen analyysi. Ja mikäli simpanssitutkija Frans de Vaal (1998) on oikeassa ja simpansseillakin on tietty moraalit, täytyy

myös ihmisen ja simpanssin moraalisia järjestelmiä verrata keskenään. Näin opitaan jälleen jotain uutta ihmisestä.

LOPUKSI

Virkaanastujaisesityksessäni halusin sanoa seuraavat asiat kielentutkimuksesta ja ihmisestä:

Ensiksi: Ei ole totta, että sosiaalisesti suuntautunut tutkimus ottaa ihmisen yhtään sen paremmin huomioon kuin kognitiivisesti suuntautunut tutkimus. Ihmistä täytyy voida katsoa eri näkökulmista.

Toiseksi: Formalisointi ei ole epäinhimillistä.

Kolmanneksi: Kielentutkija ei pitäisi pyrkiä muuttamaan ihmistä tai yhteiskuntaa tutkimuksensa avulla. Vain totuuteen pitää pyrkiä.

Neljänneksi: Kielitieteilijöiden ja muiden tutkijoiden, jotka tutkivat ihmistä, ei pitäisi ajatella, että ihminen on ainutlaatui-

sempi tai hienempi kuin muut eläinlajit. Muuten unohtamme juuremme. ■

LÄHTEET

KARLSSON, GÖRAN 1957: *Suomen kielen nukuksissa ja hereillä -tyyppiset paikallissija-adverbit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

KOSKI, MAUNO 1983: *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

NIKANNE, URPO (painossa): *Constructions in conceptual semantics*. – Jan-Ola Östman & Mirjam Fried (toim.), *Construction grammar(s): Cognitive and cross-language dimensions*. Amsterdam: John Benjamins.

DE WAAL, FRANS 1998: *Hyväluontoinen: Oikean ja väärän alkuperä ihmisessä ja muissa eläimissä*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.

Åbo Akademi, Finska språket med litteraturen, Fänriksgatan 3 A, 20500 Åbo
Sähköposti: urpo.nikanne@abo.fi